

ДИСЦИПЛІНАРНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК СКЛADOVA ДИСЦИПЛІНАРНОЇ ПРАКТИКИ: ДЕЯКІ ТЕОРЕТИЧНІ ТА ЗАКОНОДАВЧІ АСПЕКТИ

Грiтенко О. А., Плужник О. І.

Все більше уваги приділяється проблемі формулювання інституту дисциплінарних проступків і дисциплінарної відповідальності на рівні законодавчих нормативних актів. Ця проблема знаходиться поза межами нашого дослідження, проте слід зазначити, що на підтримку заслуговують позиції тих вчених, які доводять, що саме визначення вичерпного переліку дисциплінарних правопорушень на законодавчому рівні, юридичних ознак складу дисциплінарних проступків забезпечить чіткість правового регулювання сфери, яка розглядається, справедливе співвідношення тяжкості вчиненого діяння й виду примусу [14, 13; 15, 97].

Визначення поняття ознак дисциплінарної відповідальності засуджених осіб передбачає звернення до загальних проблемних питань як таких, що засвідчують досить різні наукові підходи до виокремлення головних первинних ознак юридичної відповідальності як такої, дисциплінарної відповідальності як одного із її видів. Ці відмінності досить чітко проглядаються в запропонованих ученими поняттях юридичної відповідальності. Умовно маємо їх поділити на дві групи, що визначають як головний критерій, у першому випадку - сферу, якій спричиняється шкода (правові відносини між державою й правопорушником); у другому - наголошують на тому, що відповідальність - це, насамперед, суб'єктивна категорія, обов'язок правопорушника зазнати примусового впливу. Так прибічники першої точки зору дотримуються позиції, що юридична відповідальність - це своєрідні правові відносини між державою й правопорушником, у межах якої держава має право здійснити щодо правопорушника певні примусові заходи, а правопорушник зобов'язаний зазнати встановлених державою позбавлень особистого й майнового характеру, втрат чи обмежень, передбачених санкціями норм права [8, 204-205; 11, 334]. Відповідно до цієї позиції пропонується розглядати відповідальність як необхідність впорядкування поведінки людини з нормативно визначеною системою суспільних відносин, введення її в межі певної сфери відносин [5, 11].

Окремі вчені при визначенні поняття юридичної відповідальності акцентують увагу на тому, що юридична відповідальність є різновидом юридичного обов'язку, специфіка якого полягає в необхідності винної особи зазнати негативної реакції держави, відповідних заходів примусу. Тож досліджують цей інститут у системі категорій суб'єктивного права й поняття "юридичний обов'язок" [21, 89]. Підкреслюється, що доцільним є саме суб'єктивне розуміння юридичної відповідальності з погляду правопорушника, оскільки реалізація норм про відповідальність передбачає безпосереднє втручання держави у сферу юридично закріплених прав, свобод, законних інтересів людини, цілеспрямований вплив на поведінку особи з метою упорядкування суспільних відносин [2, 50-51]. Проте і в першому, і в другому випадках зміст поняття містить вказівку на те, що юридична відповідальність - це завжди застосування заходів державного примусу, з тією різницею, що окремі визначення виокремлюють саме цю ознаку як головну,

підкреслюючи те, що юридичною відповідальністю є саме застосування заходів державного примусу до правопорушників у формі позбавлень особистого, організаційного, майнового характеру для поновлення порушеного правопорядку й покарання особи [1, 85].

Отже, ознаками юридичної відповідальності (незалежно від виду) є державний примус, який реалізується в діяльності спеціальних державних органів або інших уповноважених суб'єктів; певні негативні наслідки для правопорушника; законодавчо визначена процесуальна форма її втілення за умови доведення складу правопорушення, визначеного в нормі права. Відповідно до характеру правопорушень виокремлюється кримінальна, адміністративна, цивільна й дисциплінарна відповідальність.

При визначенні поняття дисциплінарної відповідальності вчені керуються як досить загальними критеріями як такими, що відтворюють сутність будь-якого виду відповідальності, так і певними специфічними ознаками. Так у першому випадку пропонується визначення дисциплінарної відповідальності як заходу державного примусу, який настає в разі вчинення порушення, полягає в обов'язку особи на підставі рішення компетентного органу зазнати певних позбавлень, обмежень матеріального й морального характеру [12, 246]. Більш конкретним, отже - специфічним, є визначення, надане в словниках термінів з теорії держави й права, де пропонується дисциплінарну відповідальність розглядати як один з видів відповідальності, що полягає в накладанні адміністрацією (вищою за ієрархією у підпорядкованості) певної організації чи установи дисциплінарних стягнень за порушення дисципліни [17, 3]. Проте вчені при визначенні поняття наголошують безпосередньо на сфері відносин, характері порушеної дисципліни й пропонують розглядати дисциплінарну відповідальність як таку, що передбачає відповідальність працівника за винне порушення трудової й службової, навчальної дисципліни; здійснюється у формі накладення адміністрацією підприємств і установ дисциплінарних стягнень за порушення правил внутрішнього розпорядку, порядку підлеглості, згідно з дисциплінарними статутами й положеннями [6, 114; 9, 50].

Відповідно до визначених понять сутність розглянутого виду відповідальності полягає в тому, що винна особа за порушення певних встановлених правил у тій чи іншій галузі суспільного життя, невиконання розпоряджень повноважних осіб, своїх обов'язків має зазнати певних заходів державного примусу. Ця головна сутність дисциплінарної відповідальності проглядається й у конкретних визначеннях понять дисциплінарної відповідальності засуджених. Проте, знову ж таки, спостерігається різний підхід у визначенні головної ознаки цього виду відповідальності: відповідальність як застосування заходів державного примусу; відповідальність як обов'язок засудженого зазнати примусу. Так у 70-80-ті роки ХХ ст. радянські вчені пропонували розглядати дисциплінарну відповідальність засуджених як таку відповідальність, що

настає за порушення заборон, ухилення від виконання спеціальних обов'язків, дотримання яких покладено на засудженого як суб'єкта виправно-трудових відносин, тож порушення умов перебування установленого режиму утримання й тягне застосування уповноваженою на те особою виправно-трудової установи заходів стягнення, передбачених відповідними статтями виправно-трудового законодавства [10, 88-89]. Тож дисциплінарна відповідальність розглядається передусім як застосування відповідних заходів державного примусу.

В Україні досить тривалий час з цієї проблеми спеціальних досліджень не проводилося. У 2003 р. М.В. Романов, на підставі спеціального дослідження дійшов висновку, що сутність дисциплінарної відповідальності засуджених полягає в тому, що вона є заснованим на нормах виправно-трудового законодавства обов'язком засудженого перетерпіти певні обмеження карально-виховного характеру, які застосовуються за недотримання порядку в кримінально-виконавчій установі, і основною ознакою якої є відносини підпорядкування [16, 25].

За наявності різних підходів до виокремлення головної ознаки дисциплінарної відповідальності засуджених визначені поняття містять і те, що їх поєднує: вказівку не лише на їх загальний зміст, а й специфіку, особливості сфери застосування відповідальності, відносин між суб'єктами відповідальності, правового статусу винної особи, форм (видів) примусового впливу.

Як вже йшлося, дисципліна за сутністю передбачає обов'язкове дотримання певного порядку діяльності установ, поведінки людей, урегульованого системою правових норм, як такого, що створює умови й забезпечує більш чітке й ефективне виконання певних функцій і завдань. Правопорушення, які вчиняють засуджені в місцях позбавлення волі, переважно є дисциплінарними правопорушеннями, оскільки порушуються певні правила дисципліни, які базуються на законах та інших нормативних актах. Правила дисципліни є суттєвим змістом життя засудженого, оскільки вони регламентують значний обсяг суспільних відносин, його повсякденну діяльність, побут, стосуються ставлення до праці, взаємовідносин з адміністрацією установи, з іншими засудженими, - а отже, визначають загалом сутність діяльності установ з виконання покарання у виді позбавлення волі [10, 160-161]. Обов'язковий порядок поведінки засуджених, упорядкованість діяльності кримінально-виконавчих установ є основою нормального процесу виконання й відбування покарання у виді позбавлення волі. Порушення цих правил має наслідком дисциплінарну відповідальність. На думку М. Фуко, саме дисциплінарна відповідальність сприяє організації певного простору, забезпечує кращу економію часу й рухів [20, 184].

Головною особливістю правової природи дисциплінарної відповідальності засуджених є те, що вона стосується лише правовідносин, які складаються в процесі виконання й відбування покарання у вигляді позбавлення волі й врегульовані нормами кримінально-виконавчого права. Саме порушення й недотримання засудженими умов і порядку відбування покарання в місцях позбавлення волі (режиму відбування покарання), які регламентуються нормами кримінально-виконавчого права, є підставою для застосування дисциплінарної відповідальності.

Практика застосування заходів дисциплінарного стягнення до засуджених осіб свідчить про широку сферу підстав притягнення засуджених до дисциплінарної відповідальності: недотримання порядку й умов відбуван-

ня покарання, трудової діяльності, загальної дисциплінованості й поведінки у вільний від роботи й занять час, відносин з адміністрацією й іншими засудженими. Отже, прискіпливому аналізу піддається поведінка засуджених у всіх без виключення сферах їхньої життєдіяльності, які чітко регламентовані правовими нормами. Якщо дисциплінарна відповідальність властива, насамперед, трудовому праву, як засіб забезпечення трудової дисципліни, то специфікою кримінально-виконавчих установ є те, що дотримання трудової дисципліни є складовою дотримання режиму відбування покарання.

У сучасній правовій доктрині звертається увага на той факт, що специфічність дисциплінарної відповідальності багато в чому залежить від особливостей суб'єкта відповідальності. Окремі вчені взагалі пропонують специфічність суб'єкта відповідальності визнати головним критерієм класифікації дисциплінарної відповідальності й виокремлювати систему видів дисциплінарної відповідальності (поміж інших - службовців на підприємствах, в установах і організаціях; військовослужбовців) суб'єктів, які перебувають в ізоляції від суспільства у зв'язку із вчиненням злочину [4, 93]. Основна особливість суб'єктивного складу дисциплінарної відповідальності засуджених полягає в наявності такого суб'єкта, як засуджений, з притаманними йому правами й обов'язками.

Деталізація й суворо регламентація прав і законних інтересів засудженої особи, широкий перелік обов'язків і заборон суттєво обмежують правовий статус засудженої особи. У зв'язку із цим набуває актуальності твердження М.О. Стручкова, який вважав, що питання відповідальності засуджених за вчинені правопорушення за сутністю мають бути віднесені до проблем правового положення засуджених, кінець кінцем - до проблеми забезпечення законності при виконанні покарань [18, 216-219]. Найчастіше вчені доводять те, що дисциплінарна відповідальність - це завжди зміна загального правового статусу засудженої особи, яка порушила норми права, це завжди обмеження прав і свобод, покладання на особу додаткових обов'язків; що зовнішній психологічний, фізичний і матеріальний вплив на свідомість і поведінку людини, що застосовується на підставі наявності факту вчинення правопорушення, завжди пов'язаний із спричиненням особі правообмеженею особистого, майнового й організаційного характеру [3, 226; 13, 92, 93].

Наскільки важливим є специфічний правовий стан засудженої особи для вирішення питання про застосування до неї заходів примусового впливу доводять окремі пропозиції щодо реформування системи дисциплінарної відповідальності засуджених. Так у 90-ті роки ХХ ст., за радянських часів ученими обговорювалися питання щодо необхідності відпрацювання нетрадиційних підходів до формування системи заходів стягнення. Пропонувалося відійти від чинного, як на той час, механічного перенесення із законодавства про працю окремих нормативних актів відомчого характеру, передусім тих, що стосуються Збройних Сил, видів стягнення до системи стягнень, які застосовуються до засуджених (догана, переведення до штрафного ізолятора). Пропонувалося взагалі відмовитися від такого поняття як "заходи стягнення", а замість цього розробити оціночну систему критеріїв готовності засудженого до зміни правового статусу, як у бік покращення, так і в бік більш суворих умов утримання; доводилася необхідність, з метою виключення необ'єктивного вирішення питання щодо зміни правового статусу засудженого в гірший

бік, законодавчо визначити порядок, за якого таке рішення має приймати лише суд [7, 162-163]. Такий підхід має право на існування, враховуючи те, що дисциплінарні правопорушення вчиняються засудженими в досить специфічному середовищі, до якого особа за звичай пристосовується досить тривалий строк. Особливий вплив на сприйняття засудженою особою свого нового правового стану здійснюють її певні суб'єктивні властивості соціально-демографічного й психологічного характеру: статеві й вікові особливості, темперамент, риси характеру, наявність психічних відхилень, фізичні вади тощо. Без врахування індивідуальних особливостей засудженого неможливо визначитися із справедливим обсягом кримінально-виконавчого примусу, який міститься в заходах стягнення.

Отже, з точки зору законності й справедливості дисциплінарна відповідальність засуджених осіб має розглядатися як суб'єктивна категорія, як така, що безпосередньо стосується правового стану особи, яка відбуває покарання у виді позбавлення волі. Існує декілька чинників, які зумовлюють доцільність такого підходу. По-перше, дисциплінарна відповідальність (як вид юридичної відповідальності) є різновидом обов'язку особи реально зазнати негативної державної реакції (державного примусу) у виді обмежень і позбавлень психічного, фізичного, майнового й організаційного характеру. По-друге, доцільність, обсяг суворості дисциплінарної відповідальності залежить суттєво від суб'єктивних властивостей соціально-демографічного й психологічного характеру (статеві й вікові особливості, темперамент, риси характеру, наявність психічних відхилень, фізичні вади). По-третє, дисциплінарна відповідальність - це завжди зміна загального правового статусу засудженої особи, яка порушила норми права, це завжди обмеження прав і свобод, покладання на особу додаткових обов'язків. Складність оцінки ступеня правообмежень, які є змістом стягнень, зумовлюється специфічністю правового статусу засудженої особи. Обмежена в правах людина, як така, що позбавлена волі, порушуючи кримінально-виконавчі норми, вдруге обмежується в правах, отже, реально зазнає досить суттєвих обмежень (поміщення в дисциплінарний ізолятор, переведення до приміщення камерного типу). Насамкінець, невизначеність чітких критеріїв співвідношення між тяжкістю дисциплінарного правопорушення й суворістю дисциплінарних стягнень є підставою значних викривлень у застосуванні дисциплінарної практики адміністрацією установи, для суб'єктивізму в стосунках між засудженими й персоналом колонії. Однією з гарантій забезпечення прав засуджених у сфері, яка розглядається, має стати максимально повне й чітке забезпечення диференціації дисциплінарної відповідальності засуджених на законодавчому рівні. А цьому сприятиме сприйняття дисциплінарної відповідальності засуджених як категорії суб'єктивного права.

Література

1. Алексеев И.А. К вопросу о понятии ответственности в системе права // Государство и право. - 2009. - № 2. - С. 83-87.
2. Білосьоров Є. Юридична відповідальність як передумова правомірної поведінки особи: теоретичні аспекти // Право України. - 2006. - № 1. - С. 50-54.
3. Богатирьов І.Г. Українська пенітенціарна наука: Монографія. - Х.: Харків юридичний, 2008. - 294 с.
4. Бородін І. Дисциплінарна відповідальність та дисциплінарне провадження // Право України. - 2006. -

№ 12. - С. 93-97.

5. Бугайчук К.Л. Адміністративні проступки: сутність та організаційно-правові заходи профілактики: Автореф. дис... канд. юрид. наук: спец. 12. 00. 07. - Х., 2002. - 20 с.

6. Демченко М.Ю. К вопросу о понятии дисциплины в советском праве // Дисциплина и ответственность: Межвуз. сб. / Под ред. В.И. Курилова - Владивосток, 1985. - С. 114-123.

7. Евреинов Н.Н. История телесных наказаний в России. - Х.: Прогресс ЛТД, 1994. - 235 с.

8. Загальна теорія держави і права / За ред. В.В. Копейчикова. - К.: Юрінком, 1997. - 320 с.

9. Иванов А.А. Правонарушение и юридическая ответственность. Теория и законодательная практика: Учеб. пособие для вузов. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2004. - 120 с.

10. Исправительно-трудовая педагогика: Учебное пособие / М.М. Дейнеко, В.Ф. Пирожков, Б.С. Утевский, И.В. Шмаров и др.; Под ред. В.П. Пирожкова, Б.С. Утевского, М.М. Дейнеко. - М.: Высшая школа МООН СССР, 1967. - 303 с.

11. Теорія держави і права: Елементарний курс / Н.М. Крестовська, Л.Г. Матвеева - Х.: Одиссей, 2007. - 432 с.

12. Миколенко А.И. Административный процесс и административная ответственность в Украине: Учебное пособие. - Х.: Одиссей, 2004. - 272 с.

13. Пенин О.В. Характеристика нарушений режима, связанных с проникновением запрещенных предметов в исправительные учреждения уголовно-исполнительной системы // Уголовно-исполнительная система: право, экономика, управление. - 2010. - № 1. - С. 29-31.

14. Печеницын В.А. Состав проступка и его значение в юрисдикционной деятельности органов внутренних дел. - Хабаровск: Хабаровская высшая школа МВД СССР, 1988. - 60 с.

15. Пісоцька Н. Застосування заходів стягнення у виправно-трудових установах: окремі проблеми // Право України. - 1999. - № 7. - С. 97-99.

16. Романов М.В. Правове регулювання заходів стягнення, що застосовуються до осіб, позбавлених волі: Дис... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. - Х, 2002. - 208 с.

17. Русско-украинский словарь терминов по теории государства и права: Учебное пособие / Под общ. ред. Н.И. Панова. - Х.: Укр. юрид. акад., 1993. - 165 с.

18. Стручков Н.А. Курс исправительно-трудового права: Проблемы общей части. - М.: Юридическая литература, 1984. - 240 с.

19. Утевский Б.С. Пенитенциарные проблемы в государственном институте по изучению преступности и преступника // Административный вестник. - 1927. - № 3. - С. 36-42.

20. Фуко М. Наглядати й карати: Народження в'язниці / Пер. з франц. П. Таращук. - К.: Основи, 1998. - 392 с.

21. Федорова В.Г. Понятие юридической ответственности и ее регулятивно-охранительная природа // Государство и право. - 2007. - № 9. - С. 87-92.

Грітенко О.А.

*кандидат юридичних наук, доцент кафедри
кримінального права та кримінології*

Плужнік О.І.

*кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри
кримінального права та кримінології
Надійшла до редакції 26.09.2012*